

Lin Jaldati en Eberhard Rebling

Lied van verzet

*Het bijzondere
levensverhaal
van twee
bewoners van
't Hooge Nest*

VERTALING EN ANNOTATIES

Johan Meijer
Diete Oudesluijs
Rimco Spanjer
Sander Stotijn

Boom – Amsterdam

Lied des Widerstandes

Grave

4

ppp *espress.* *portamento*

Adagio

pp

E.P. 12003

Eberhard Rebling, *Lied van verzet*, 1943

Voor de oorlog hadden we een aantal prachtige nigoenem uit Vilna ontvangen. Ik koos de vier meest geschikte uit en bewerkte ze tot pianostukken. Het laatste stuk noemde ik Lied van verzet. Het was een oproep om te vechten tegen fascisme en oorlog. ~ p. 340

Voor onze kleinkinderen Katharina, Jakob, Tobias en Joseph

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt dankzij financiële bijdragen van de
Gravin van Bylandt Stichting en het Cultuurfonds.

het
Cultuurfonds

Wij danken uitgeverij BdWi (www.bdwi.de), die de uitgave van
Sag nie, du gehst den letzten Weg in 1995 verzorgde, voor het instemmen
met een Nederlandse vertaling.

Afbeelding omslag voorzijde: Hans Sibbelee © Centrum voor
Kunsthistorische Documentatie, Radboud Universiteit
Afbeelding omslag achterzijde: archief Akademie
der Künste, Berlijn

Ontwerp omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem
Verzorging binnenwerk: Peter Tychon

Projectcoördinatie: Rimco Spanjer
Redactie: Rimco Spanjer en Diete Oudesluijs
Contact: liedvanverzet@gmail.com

© 2024 Erven Lin Jaldati en Eberhard Rebling en vertalers | Boom

Eerste druk: april 2024

Tweede druk (paperback): september 2024

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde
uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen
in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige
vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën,
opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n)
uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving
of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912)
kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijs-
licenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 978 90 2446 324 4 (hardcover)

ISBN 978 90 2446 942 0 (paperback)

NUR 680

www.boom.nl

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding van de vertalers	13

Lin

Amsterdam 1912-Den Haag 1938

De knokpartij op de Nieuwmarkt	23
Geborgen in de Jodenhoek	33
De moheel zong	41
Mijn theaterdebuut	50
De eerste danslessen	53
Het geld in de stenen pot	57
Fabrieksarbeid en bloemen	63
Mijn artiestennaam	73
Vlucht van huis	82
Keizersgracht 522	90
Parijs, 14 juli 1936	101
Een lange blonde slungel	108

Eberhard

Berlijn 1911-Den Haag 1938

De Eerste Wereldoorlog	115
Pianoles met hindernissen	120
Grootvader Rebling	128
Muziek en school	138
Mijn 'copernicaanse' wending	157
De bruine vloed	175
Ons project <i>Verbürgerlichung</i>	196
Als emigrant in het Gemeenschapshuis	207
Reis naar Nederlands-Indië	221
Op het eerste gezicht...	227

Geluk en ellende

1938-1944

- Vreemde melancholieke melodieën ~ EBERHARD 233
 Mijn beslissing ~ LIN 238
 De dialectiek van de liefde ~ EBERHARD 243
 Onze eerste successen ~ LIN 248
 In de schaduw van jobstijdingen ~ EBERHARD 253
 Genève, zonder applaus ~ LIN 259
 De Tweede Wereldoorlog begint ~ EBERHARD 265
 Mijn artistieke doel bereikt ~ LIN 271
 In de val ~ EBERHARD 278
 Vanaf nu gebrandmerkt ~ LIN 287
 Mijn zwaard van Damocles ~ EBERHARD 298
 Mijn beschermengel ~ LIN 307
 Met snor en hoed ~ EBERHARD 312
 Honderdduizenden papieren Jodensterren ~ LIN 316
 Handelsreiziger in Joodse kinderen ~ EBERHARD 323
 Nachtelijke stilte in 't Hooge Nest ~ LIN 331
 Overwinningen in het oosten
 en het tweede front ~ EBERHARD 340

Arrestatie, scheiding, bevrijding

1944-1945

- Huiszoeking en gevangenis ~ LIN 349
 14 juli 1944 ~ EBERHARD 356
 Kamp Westerbork ~ LIN 362
 Hongerwinter in Amsterdam ~ EBERHARD 371
 Auschwitz ~ LIN 376
 Bij Haakon en Mieke ~ EBERHARD 385
 Bergen-Belsen ~ LIN 388
 Illegale huisconcerten ~ EBERHARD 395
 'Und dieses ist das Glücke...' ~ LIN en EBERHARD 401

Van hete naar koude oorlog

Amsterdam 1945-1952

- Ons tweede leven begint ~ LIN 415
- Muziekredacteur bij *De Waarheid* ~ EBERHARD 421
 - Weer aan het dansen ~ LIN 426
- Onze eerste tournee in het buitenland ~ LIN 431
- Alledaags anti-communisme ~ EBERHARD 439
 - Weerzien met Berlijn ~ EBERHARD 443
- Het muziekfestival in Praag ~ EBERHARD 447
- Vredescongressen in Wrocław en Parijs ~ EBERHARD 454
 - Praag, Berlijn, Warschau ~ EBERHARD 464
 - Steeds meer problemen ~ EBERHARD 471
 - Met z'n vieren ~ EBERHARD 476

Nawoord van de vertalers ~ Dos lid iz geblibn... 483

- Voorwoord bij de oorspronkelijke uitgave (1986) 505
 - Noten 507
 - Woordenlijst 555
 - Over de vertalers 557
 - Dankwoord 559
 - Verantwoording illustraties 561
 - Personenregister 563

*Het lied stroomt door het ‘mens’ genoemde tijdelijk omhulsel
als de wateren der eeuwigheid.*

Het spoelt alles weg, laat alles opnieuw ontstaan.

Isaak Babel

Uit: *Alle verhalen*, Van Oorschot 2013,
vertaling Froukje Slofstra, p. 432.

Voorwoord

Toen onze vader Eberhard Rebling in augustus 2008 zijn leven op aarde voltooid had, hadden mijn zus Kathinka en ik twee beloftes vervuld: Lientje beloofden wij voor Eberhard te zorgen en Eberhard beloofden wij dat hij in zijn huis in Ziegenhals kon blijven. Behalve de laatste zeven dagen, toen hij een longontsteking kreeg. In die laatste dagen sprak hij alleen Nederlands. In het ziekenhuis was er een verpleegkundige die *plattdeutsch* sprak, vergelijkbaar met dialecten die in het oosten van Nederland worden gesproken. Zij was de enige die begreep wat hij bedoelde. Kathinka en ik wisselden elkaar aan zijn ziekbed af. Wij kregen alle ondersteuning van het team, dag en nacht konden wij binnenlopen.

9

Van de 96 jaar van zijn lange leven heeft hij er maar vijftien in Nederland gewoond. Wij hebben thuis altijd Nederlands gesproken, en toen Kathinka tijdens de covid-19-pandemie op de intensive care lag, stuurde ik haar elke dag whatsappjes met Nederlandse kinderliedjes en een paar opwekkende woorden, zodat zij zich niet zo vreemd voelde. Haar echtgenoot Bert was de enige die elke dag één of twee uurtjes naar haar toe mocht, maar hij spreekt geen Nederlands.

Wij leefden in twee werelden. Ik werd als klein kind meegenomen naar een land waar ik nooit naartoe wilde, net als mijn zus en mijn moeder. In haar laatste jaren werd Lientjes Duits steeds slechter. Aan het eind van haar leven sprak zij Jiddisch, Nederlands en Duits door elkaar.

De droom die Lientje, Eberhard en Janny hadden van een beter leven zonder haat en oorlog voor alle mensen is de droom van de chassidiem: *Meshiach now*. Of zoals de dichters van de Jiddisher Arbeter Bund schreven: ‘Onze Mesjiach is het opbouwen van een

betere wereld'. Daarvoor hebben zij veel opgegeven en zijn bitter teleurgesteld geraakt...

Roxane van Iperens boek *'t Hooge Nest* heeft het verhaal van het verzet van Lientje en Janny wereldberoemd gemaakt. Haar bronnen waren naast verschillende archieven en publicaties vooral de herinneringen van Janny Brandes en de in 1986 verschenen dubbelautobiografie *Sagnie, du gehst den letzten Weg* van Lientje en Eberhard, verschenen in Oost-Berlijn bij uitgeverij Der Morgen. Roxanes boek en de reacties erop vulden voor ons verschillende lege plekken op.

10

Nu hebben Sander Stotijn, Rimco Spanjer, Diete Oudesluijs en Johan Meijer de Duitse uitgave van de herinneringen van Lientje en Eberhard uit 1995 in het Nederlands vertaald. Tijdens de vertaling stuitte zij ook op de BVD-archieven van Lientje en Eberhard, een bron die Roxane niet tot haar beschikking had. Voor mij een bizarre verrassing. Het dossier van Lientje bij de BVD is veel omvangrijker dan dat in de DDR-archieven van de Stasi.

Het is erg moeilijk om een Duitstalig boek van twee mensen die thuis vooral Nederlands spraken, in het Nederlands te vertalen. Soms las ik het manuscript en dacht: maar dat heeft Lientje nooit zo gezegd. De vertalers hebben echt hun best gedaan om oplossingen te vinden. Daarvoor ben ik hun zeer dankbaar. Het resultaat mag er zijn. Ik ben heel blij dat het verhaal van mijn ouders nu voor het eerst in het Nederlands verschijnt, na al die jaren. De vertalers hebben enorm veel werk verricht om zo veel mogelijk bronnen te vermelden.

Het boek van Lientje en Eberhard dat in 1986 verscheen, eindigt met de bevrijding. De uitgave van 1995 bevat een aanvullend tweede gedeelte, van 1945 tot 1988. Eberhard schreef dit nadat Lientje in augustus 1988 was overleden. Het was zijn rouwverwerking. Eberhard was een echte wetenschapper, Lientje vertelde verhalen. Janny en Lientje hadden deze kunst van hun vader geleerd, mijn opa Jopie. In het tweede gedeelte missen wij Lientjes stem, die vaak tegen Eberhard zei: 'Zit niet zo te ouwehoeren.'

Wat wij in het deel na 1945 vooral missen, is het sterke verlangen dat Lientje altijd had naar Amsterdam, naar haar zusje Janny en al haar oude vrienden die zij vertrouwde. Ze had, zoals tal van Sjoah-overlevers, depressies en haar twijfels of zij niet beter in Amster-

dam had kunnen blijven. Als Joods kind uit de Nieuwe Kerkstraat wist ze instinctief of mensen eerlijk waren of niet. Als ze in Berlijn op straat liep en iemand met een SED-speldje op zag, riep ze: ik wil niet weten wat hij vroeger gedragen heeft. De Duitse politie-uniformen, de taal en burens die zich raar gedroegen, omdat wij Joden waren. Het Duitse zwijgen. Als wij naar Amsterdam gingen, was Lientje een ander mens, vrolijk en vol levenslust. Zodra wij de grens overgingen, richting het oosten, kwam de donkere schaduw terug. Tegelijk wilde zij zo graag dat haar droom van leven in vrede voor alle mensen in vervulling ging. Maar Lientje heeft heel duidelijk gezien dat haar droom van een beter Duitsland niet zou uitkomen. Dat heeft haar verscheurd. Vaak riep ze: 'Dan ga ik gewoon terug...'

11

We lezen bij Eberhard niet wat voor catastrofe het bezoek aan Auschwitz in 1947 voor Lientje en vooral voor Kathinka was. Dat zijn nachtmerries, die van generatie op generatie doorgegeven worden, al weten wij daar tegenwoordig veel meer over en doen we ons best om er zo eerlijk en open mogelijk over te spreken met onze kinderen en kleinkinderen. De paniek en angsten blijven gewoon doorgaan.

Lientje heeft vaak ruzie met Eberhard gemaakt, omdat zij zag wat er allemaal misliep in het 'betere Duitsland'. Maar zij had van haar moeder geleerd dat de familie bij elkaar moet blijven. Dus bleef zij.

In 1968, na de inval van Warschaupacttroepen in Tsjechoslowakije, wilde ik ook weg, naar mijn droomland, naar Amsterdam, dat onbereikbaar was door de Berlijnse Muur. Ik ben gebleven, voor mama. In de jaren negentig, na de val van de Muur, vertelde een oude vriend me: 'Maar Lientje heeft er altijd op gewacht dat jij zou gaan...'

In 1985, toen Lientje haar grote comeback in Amsterdam vierde, wilde zij weer terug naar Nederland. Tijdens onze tournee door de Verenigde Staten in het najaar van 1986 drong het tot haar door hoe anders haar leven als kunstenares zou zijn geweest als zij niet met Eberhard mee was gegaan, maar ja... as is verbrande turf. In september 1988 zou zij de erepenning van de stad Amsterdam krijgen. Op 31 augustus verliet ze deze wereld, 18 Elul van de Joodse kalender. Toen de trein van Westerbork in Auschwitz aankwam, was het 6 september 1944, 18 Elul, de dag waarop haar ouders zijn vermoord.

Voor mijn zus en vooral voor mijn moeder werd Berlijn nooit een thuis. In onze taal, in onze gedachten leefden wij in Amster-

dam. En nu, nu Lientje, Eberhard en Kathinka hun graf in Berlijn hebben en onze kleinzoon Ruben net als zijn vader Jakob en zijn ooms Joseph en Tobias een echte Berlijner is, leef ik nog steeds hier, waar ik eigenlijk nooit wilde zijn. En ik ben dankbaar voor het leven in verschillende werelden. Het maakt het leven rijker.

Dankbaar ben ik ook voor deze vertaling. Dank aan Sander, die altijd de verbinding met onze *misjpooche* hield, dankbaar voor het geduld van Rimco, die nooit opgaf. Dank voor de tijd en de toewijding van alle vier vertalers en de redactie.

12 Tot slot wil ik nog wat aanvullen. Lientje en ook Janny vertellen in hun herinneringen over Saartje Scheefsnoet en ‘de pop op de kerk’, de Mozesfiguur op de Mozes en Aäronkerk: ‘Wacht maar af.’ Een ander verhaal is dat van Blinde Maupie. Die liep vaak door de Nieuwe Kerkstraat van huis tot huis te *sjnorren*. Een *sjnorrer* zorgt ervoor dat Joden *tsedaka* kunnen geven, kleinere of grotere gaven voor arme mensen die nog minder hebben. Dat doe je gewoon, het is een plicht, een *mitswe*, om elkaar te helpen. Blinde Maupie liep met een bakje en schudde de muntjes die hij gekregen had. Mensen gooiden er soms gewoon knoopjes in. ‘Zeijn moes ich,’ zei Blinde Maupie dan.

Moge dit boek veel gelezen worden, mensen bemoedigen om voor elkaar in te staan en elkaar te helpen als het nodig is. En eraan bijdragen dat deze wereld een beetje beter wordt, voor *tikoen olam*.

Jalda Rebling, november 2023

Inleiding van de vertalers

Wij kennen het boek *Sag nie, du gehst den letzten Weg* al vele jaren, maar nooit zijn we eerder op het idee gekomen om het te vertalen. En ineens kregen we de geest: twee bewoners uit het boek van Roxane van Iperen *'t Hooge Nest* die hun aangrijpende autobiografie hebben geschreven – het werd de hoogste tijd voor een Nederlandse uitgave.

13

Eberhard Rebling en Lin Jaldati hebben al eind jaren tachtig geprobeerd om hun herinneringen in het Nederlands uit te geven, wat toen jammer genoeg niet is gelukt. Maar het was wel wat ze graag wilden. Ook had het hun voorkeur om die dan – in tegenstelling tot de Duitse uitgave, die met Eberhard begint – te beginnen met de herinneringen van Lin aan het verdwenen Joodse Amsterdam. Dat is dan ook wat we in dit boek doen. Al snel wordt duidelijk dat het merendeel van de mensen over wie zij vertelt tijdens de oorlog is omgekomen.

De ontstaansgeschiedenis van het boek is vrij nauwkeurig gedocumenteerd. In hun voorwoord uit 1986, dat achter in deze uitgave is opgenomen, schrijven Rebling en Jaldati dat vrienden en bekenden steeds weer vroegen of ze hun levensverhaal wilden opschrijven. Begin jaren tachtig zijn ze door de DDR-televisie zeer uitvoerig geïnterviewd. Rebling en Jaldati hebben die bewaard gebleven opnamen uitgewerkt, handgeschreven en in gedrukte vorm, aanvankelijk in de vorm van brieven aan hun kleinkinderen; ook deze versie is bewaard gebleven. Op een van de manuscripten waren hun namen als volgt gedrukt: *Lin Jaldati en Eberhard Rebling* – cursief: *Liebe, liefde*.¹ Een manier om duidelijk te maken hoe verknocht zij aan elkaar waren.

Het is natuurlijk vreemd om met name Lins bijdragen naar het Nederlands te vertalen – haar moedertaal, die ze ook thuis in de

DDR altijd is blijven spreken. Ze heeft haar herinneringen echter in de vorm van brieven in het Duits opgeschreven, dus hadden wij geen andere keus dan de Nederlandse vertaling zelf te maken. We zijn blij dat haar dochter Jalda Rebling de stem van haar moeder in deze tekst kan herkennen en hebben op een aantal plekken haar vertaalsuggesties overgenomen.

Sag nie, du gehst den letzten Weg verscheen in de DDR in 1986 (met een herdruk in 1988). Het boek beschrijft hun herinneringen van 1911 tot 1945. Na het overlijden van Lin in 1988 heeft Eberhard een uitgebreide versie gepubliceerd met de jaren 1945-1988, die in 1995 verscheen bij uitgeverij BdWi en nog steeds verkrijgbaar is. We hebben geen aanwijzing dat het boek in de DDR is gecensureerd. Een vergelijking tussen de uitgave uit 1986 en de heruitgave uit 1995 heeft geen ingrijpende wijzigingen opgeleverd in het gedeelte van 1911-1945, op enkele correcties en aanvullingen na.

Het gedeelte na 1945 heeft Lin niet meer kunnen nalezen. Zoals Eberhard zelf in *Sag nie, du gehst den letzten Weg* schrijft, liet hij al zijn teksten altijd door zijn vrouw corrigeren, die vond dat hij soms te omslachtig en te onduidelijk schreef. Mogelijk mist de lezer Lins kritische oog af en toe, maar het deel na 1945 is het lezen meer dan waard. Eberhard heeft hiervoor gebruikgemaakt van de genoemde bandopnamen en van Lins dagboeken, zodat haar stem in deze hoofdstukken wel doorklinkt.

De jaren na 1952 zijn niet in deze vertaling opgenomen, ook al omdat die voor veel Nederlandse lezers vermoedelijk wat te ver van hun bed zullen zijn. De redactie heeft die periode kort samengevat, waarbij bovenal Lins carrière als zangeres van het Jiddische lied, met ondersteuning van Eberhard, en een groot aantal hoogtepunten aan bod komen, maar ook hun leven in de DDR en hun politieke inzet. Daarbij maken we ook gebruik van krantenartikelen en interviews, van henzelf en van hun dochters, met name Jalda.

In de oorspronkelijke uitgave zijn geen noten opgenomen. Wij hebben die wel toegevoegd om de gebeurtenissen in een kader te plaatsen, begrippen te duiden en af en toe een correctie of een aanvulling op te nemen. Sommige personen lichten wij kort toe en achterin is een uitgebreid register opgenomen. De periode waar het over gaat is inmiddels al lang geleden en de herinneringen van Lin en Eberhard worden met kennis van de achtergrond beter invoelbaar.

Sag nie, du gehst den letzten Weg geeft inzicht in een periode waar een groter publiek steeds minder van weet, zeker wat betreft de manier van leven in Joods Amsterdam. Door de komst van de Joden uit Oost-Europa kwamen er, bijvoorbeeld op de markt, steeds meer typisch Jiddische woorden in het dagelijkse gebruik voor. Achter in het boek hebben wij daarom een woordenlijst opgenomen. Voor de schrijfwijze van het Jiddisch hebben wij dankbaar gebruikgemaakt van *Es brennt, Brüder, es brennt* – de publicatie van Lin en Eberhard met Jiddische liederen uit 1966 –, van *Resten van een taal. Woordenboekje van het Nederlandse Jiddisch* (Amsterdam, 1992 van Hartog Beem) en de hulp van enkele experts.

Inmiddels is er al wel een deel van de geschiedenis van Lin, haar zus Janny Brandes-Brilleslijper en Eberhard bekend door Roxane van Iperens *'t Hooge Nest* (met vertalingen in o.a. het Engels en het Duits). Ook Janny heeft in kleine kring haar herinneringen uitgegeven. Een beschrijving van de vooroorlogse jaren en de bezettingstijd van binnenuit – door een deserteur uit Berlijn die concerten en lezingen gaf en een Amsterdamse Jodin die danste en zong – is echter iets unieks.

Lin en Eberhard hadden een uitgebreid netwerk, een mengeling van Nederlandse, Duitse en andere buitenlandse kunstenaars met een toen al aanzienlijke reputatie en communistische, vaak Joodse, kameraden. Bij het vertalen merkten we dat over nagenoeg iedereen die in het boek voorkomt vrij veel informatie (op internet) te vinden is en dat tal van mensen elkaar kenden en vaak onderling bevriend waren.² Zo ontstond voor onze ogen een wereld die verloren is gegaan, deels door de oorlog en de Shoah, deels door de tijd. Mocht iemand een relevante aanvulling op de herinneringen van Lin en Eberhard kunnen geven, dan stellen we het zeer op prijs als u die aan ons kunt doorgeven via liedvanverzet@gmail.com.

Lin Jaldati – Rebekka ‘Lientje’ Brilleslijper (1912-1988) – groeide op in de Jodenhoek in Amsterdam. Ze moest al met veertien jaar gaan werken in een naaiatelier en volgde min of meer stiekem een dansopleiding. Naast optredens in het theater bleef ze dans en later ook zang studeren. Eberhard Rebling (1911-2008) groeide op in Berlijn en begon hier zijn carrière als pianist en wetenschapper. Muziek liefhebbers zullen blij verrast zijn door Eberhards eerste werk als recensent en zijn uitvoerige beschrijving van het Berlijnse

muziekleven. Eind 1936 emigreerde hij naar Nederland, omdat hij niets met het Derde Rijk te maken wilde hebben. Hij was er eerder geweest, op weg naar vrienden in Engeland of op doorreis naar huis. In Nederland kwam hij veel meer emigranten tegen, een aantal van hen kende hij al vanuit Berlijn.

Lin verbleef regelmatig in het Gemeenschapshuis in Den Haag – een woongemeenschap opgericht door studenten aan de Haagse Academie van Beeldende Kunsten. Hier ontmoette ze Eberhard nadat die in 1937 van een reis naar Nederlands-Indië was teruggekeerd. Ze moeten al gauw hebben gemerkt dat ze veel overeenkomsten hadden. Zo wisten ze allebei hoe het is om weinig geld te hebben en hadden ze soms een moeizame relatie met hun ouderlijk huis.

Behalve dat ze beiden heel ambitieus waren in het vak dat ze hadden gekozen, daar al heel vroeg veel voor overhadden en ook al successen hadden geboekt, interesseerden ze zich voor een veel breder palet dan hun eigen kunst – en er was een vrij grote overlap: muziek (apart van elkaar beluisterden ze in Berlijn en Amsterdam soms dezelfde muziekstukken), dans en niet-Europese kunst. Daarnaast waren ze politiek geëngageerd, al moest Eberhard zich als immigrant gedeisd houden. Lin was in 1936 lid van de Communistische Partij (CPN) geworden, Rebling werd pas na de oorlog lid toen hij Nederlander werd. Toen het Hitler-Stalinpact in 1939 bekend werd, reageerden vrienden en bekenden woedend of verslagen. Rebling had er ook moeite mee, maar kon het argument dat Moskou hiermee tijd kocht bij de weifelende houding van het Westen schoorvoetend accepteren. Beiden kregen met antisemitisme te maken: Eberhard al vrij snel na Hitlers machtsovername op straat in Berlijn en Lin door de komst van Joodse emigranten naar Amsterdam uit Oost-Europa en na 1933 ook uit Duitsland.

Inmiddels had Lin haar dansen en liederen samen met Eberhard tot een programma gesmeed, maar net toen ze in binnen- en buitenland succes begonnen te krijgen, viel Duitsland op 10 mei 1940 Nederland, België, Luxemburg en Frankrijk binnen. Een groot aantal mensen, onder wie hun huisgenote en vriendin Anita Schiff, pleegde zelfmoord. Joodse Nederlanders en Duitse emigranten hadden over het algemeen het meest te vrezen, met name de Duitse Joden, van wie er al een aantal in Westerbork verbleef, en de communisten, die werden opgepakt nadat Duitsland op 22 juni 1941 de Sovjet-Unie was binnengevallen. Wie communist was,

was bekend – de politie beschikte over lijsten, leden van de partij werden al langer in de gaten gehouden. Nederland had een degelijk bevolkingsregister met persoonsbewijzen die lastig te vervalsen waren. Een groot aantal al dan niet Joodse vrienden en bekenden waren of gingen in het verzet, ten dele onder valse naam, en zagen zich soms al spoedig gedwongen om onder te duiken.

Na enig wikken en wegen besloten Lin en Eberhard toch een kind te krijgen, op 8 augustus 1941 werd Kathinka geboren. Ze hadden niet kunnen trouwen omdat op Eberhard de Duitse ras-senwetten van toepassing bleken; hij werd bovendien opgeroepen voor dienst in de *Wehrmacht*. Een gemengd huwelijk, zoals dat van Lins zus Janny met Bob Brandes, was bij begin van de deportaties nog reden tot uitstel. Eberhard kreeg een andere identiteit, eerst als Jean-Jacques Bos en later als Cornelius/Piet Verhoeve. Lin was Joods, net als haar familie en een groot aantal kennissen, maar de zusjes wilden geen gele ster dragen en waren actief in het verzet; zo stal Lin stelselmatig persoonsbewijzen.

Lin en Eberhard gaven, later met ondersteuning van De Vrije Kunstenaar, illegale voorstellingen, maar moesten in 1942 onderduiken. Samen met hun dochter, de ouders Brilleslijper, zus Janny en zwager en kinderen, broer Jaap en een wisselende groep onderduikers wisten ze lang uit handen van de bezetter te blijven, vanaf begin 1943 in 't Hooge Nest in Huizen. Na hun arrestatie op 10 juli 1944 kon Eberhard, die als deserteur, *Judenhelfer* en pleger van *Rassenschande* door zijn relatie met Lin, ter dood veroordeeld zou worden, dankzij Janny ontsnappen en onderduiken. De kinderen gingen naar artsen in Huizen, Kathinka werd net op tijd door het verzet ontvoerd en weer met haar vader in contact gebracht. Na zijn ontsnapping bleef Eberhard met Bob verzet plegen. Ze bleven uit handen van de bezetter, maar ze hadden het in de Hongerwinter niet makkelijk.

Lin en Janny zagen de rest van hun familie en vele bekenden, ook uit de wereld van de kunst en het verzet, in Westerbork terug. Ze leerden er ook de familie Frank kennen. Met het laatste transport werden ze in veewagons naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd. Voordat dit kamp op 27 januari 1945 door het Rode Leger werd bevrijd waren Lin en Janny net als Margot en Anne Frank begin november naar Bergen-Belsen overgebracht. Op een dag in februari vonden Lin en Janny hun lijken en spanden zich in hun nog een

laatste eer te bewijzen. Hun ouders Joop en Fijtje Brilleslijper en hun broer Jaap waren in Auschwitz vermoord, ondanks alle doorstane ellende overleefden beide zusjes.

In mei 1945 vonden Eberhard en Lin elkaar terug bij een huisconcert in Oegstgeest onder de klanken van de *Hochzeitskantate* van Bach. Lin en Janny vertelden Otto Frank dat zijn dochters in Bergen-Belsen waren gestorven, Lin en Eberhard zouden de rest van hun leven ook door concerten aan hen blijven herinneren. Behalve familie en veel Joodse bekenden waren er ook veel vrienden in de oorlog omgekomen, onder wie Maarten (Mik) en Janric van Gilse en Gerrit Kastein.

18

Ze probeerden met hun dochtertje Kathinka de draad weer op te pakken. Als voorwaarde voor Eberhards Nederlanderschap trouwden ze, Lin begon weer te zingen en te dansen en ze traden weer samen op. Eberhard schreef o.a. voor *De Waarheid*. Ze gingen op tournee naar het buitenland en namen deel aan internationale vredescongressen, die bij het begin van de Koude Oorlog in het teken van toenemende politieke spanningen stonden. Ook gingen ze naar Berlijn, Eberhard zag dat er van 'zijn stad' nagenoeg niets meer over was. En na elf jaar zag hij zijn ouders weer terug, die leerden Lin en Kathinka kennen. We lezen hoe de schoonzus van Eberhard wegloopt omdat ze niet met een Jodin aan tafel wil zitten. Ook bezochten ze het voormalige concentratiekamp Auschwitz; het was Lins idee, Eberhard doet er verslag van.

Het leven werd hun steeds moeilijker gemaakt. Eberhard kreeg als communist bijna geen opdrachten meer voor concerten en lezingen, de CPN bood geen hulp. Vrienden vroegen hun om naar de DDR te komen om dit land mee op te bouwen. Voor Lin was het een bijzonder moeilijke keuze: het land van de bezetter. Uiteindelijk vertrok het gezin met dochters Kathinka en Jalda begin 1952. Ze bleven hun hele verdere leven bij elkaar. Lin overleed in 1988, Eberhard in 2008. Ze zijn bij elkaar begraven op het Dorotheenstädtische Friedhof in Berlijn, vlak bij vrienden als Hanns Eisler, Paul Dessau en Nathan Notowicz.

We willen afsluiten met het lied van Hirsch Glik (1922-1944), de eerste regel is de titel van de Duitse autobiografie. Glik begon op jonge leeftijd met het schrijven van gedichten. Na de Duitse overval op de Sovjet-Unie en de inname van Vilna (nu Vilnius) werd

Glik net als Lin lid van de in heel Europa actieve zionistische jeugdorganisatie Hashomer Hatzair. Hij ging in het verzet, maar bleef gedichten en liederen schrijven. *Sog nischt kejn mol, as du geist dem letztn weg* uit 1943, op een melodie van Dmitri J. Pokrass, groeide uit tot partizanenlied. Lin, begeleid door Eberhard, heeft het honderden keren gezongen; je zou kunnen zeggen dat het de titelsong van hun leven was.

Sog nischt kejn mol³

TEKST: Hirsch Glik

MELODIE: Dmitri J. Pokrass

UIT: Lin Jaldati en Eberhard Rebling, *Es brennt, Brüder, es brennt* (Berlijn 1966)

19

Sog nischt kejn mol, as du geist dem letztn weg,
Chotsch himlen blajene farschteln bloje teg,
Kumen wet noch undser ojsgebenkte scho,
's wet a pojk ton undser trot: Mir senen do!

Fun grinem palmenland bis wajtn land fun schnej,
Mir kumen on mit unser pajn, mit undser wej,
Un wu gefaln is a schpritz fun undser blut,
Schprotzn wet dort undser gwure, undser mut.

's wet di morgnsun bagildn uns dem hajnt,
Un der nechtn wet farschwindn mitn fajnt,
Nor ojb farsamen wet di sun un der kajor,
Wi a parol sol gejn dos lid fun dor zu dor.

Dos lid geschribn is mit blut un nischt mit blaj,
's is nischt kejn lid fun a fojgl of der fraj,
Dos hot a folk zwischn falndike went
Dos lid gesungen mit naganes in di hend.

Sog nischt kejn mol, as du geist dem letztn weg,
Chotsch himlen blajene farschteln bloje teg,
Kumen wet noch undser ojsgebenkte scho,
's wet a pojk ton undser trot: Mir senen do!

Zeg nooit

VERTALING: Lin Jaldati en Eberhard Rebling
UIT: Programma Voor Anne Frank, Amsterdam,
26 februari 1985 (AdK-archief)

20

Zeg nooit dat je laatste uur geslagen heeft
al verduisteren wolken de blauwe hemel.
Het uur waarnaar wij vurig verlangen zal komen.
Onze schreden zullen klinken als paukenslagen:
Hier zijn we!

Uit het groene palmenland zijn we gekomen
naar dit land vol sneeuw.
Onze pijn hebben we met ons mee gedragen
en waar een druppel van ons bloed de bodem raakte,
groeide onze kracht,
bloede onze moed.

De ochtendzon zal onze dag van goud doen zijn,
de nacht zal wijken als de vijand
en mocht voor ons de zon niet meer schijnen,
dan zal dit lied een lokroep zijn
voor onze kinderen.

Dit lied is niet met inkt geschreven
maar met bloed
en het is niet het lied van een vrij mens.
Een volk in nood heeft het gezongen
met de wapens in de hand.

Zeg nooit dat je laatste uur geslagen heeft
al verduisteren wolken de blauwe hemel.
Het uur waarnaar wij vurig verlangen zal komen.
Onze schreden zullen klinken als paukenslagen:
Hier zijn we!